

KATMERLİ ZAMİR ÇEKİMİ ve ÇUVAŞÇA ÖRNEKLERİ ÜZERİNE

Multiple Inflection of Pronouns and Instances from Chuvash

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Güz 2017/21: 23-34

Öz: Zamir çekiminde birden fazla hâl ekinin üst üste gelerek kullanılması, Türkçenin hem tarihi hem de yaşayan bazı lehçelerinde görülen bir özelliktir. Bu özellik, önceki yıllarda yapılan çalışmalarda çeşitli şekilde adlandırılmıştır. Bu isimlerden biri de “katmerli zamir çekimi”dir. Katmerli çekimde kullanılan hâl eklerinden birincisinin sıfır fonksiyonda olduğu, asıl hâl eki görevinin ikinci ekin üzerinde olduğu bilinmektedir. Bu çalışmada, Çuvaşça örneklerden de yararlanılarak Türkçedeki katmerli zamir çekimi üzerinde durulmuş; ayrıca katmerli çekimin niteliği, kullanım özellikleri ve ortaya çıkış sebepleri de incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zamir, katmerli zamir çekimi, Çuvaşça, Türkçe, Moğolca.

Abstract: That a pronoun can be inflected with more than one case suffix one after another is a phenomenon which can be observed both in historical and modern dialects of Turkish. This phenomenon has been named differently in the former studies. One of these is “multiple inflection of pronouns”. It is known that the first case suffix has zero function and the following suffix has the function of case. The focus of the study is multiple inflection of pronouns in Turkish with the samples from Chuvash, and the quality, usage properties and reasons of occurrence of multiple inflection have been examined.

Keywords: Pronoun, multiple inflection of pronouns, Chuvash, Turkish, Mongolian.

Zamirlerin hâl ekleriyle çekimlerinde *meningde*, *seningde* örneklerindeki gibi birden fazla hâl ekinin üst üste gelmesi, Türkologların öteden beri dikkatini çeken konulardan biridir. Araştırmacılarca “zamirlerde ek yığılması” (Kocasavaş 2004: 547) ve “katmerli çekim” (Sertkaya 1996: 18) şeklinde isimlendirilen bu kullanıma Türkçenin “Eski Türkçe” döneminden itibaren rastlanmaktadır.

Türkçenin farklı dönemlerine ait metinlerinde katmerli zamir çekimi örnekleri bulunsun da, *seninden* ve *onuda* gibi yapılar, Türkiye Türkçesinde görülmez. Türkiye Türkçesinde iki hâl ekinin aynı kelimedeyi yer alabilmesi için *seninkinden* ve *masadakinden* örneklerinde olduğu gibi kelimenin *-ki* aitlik ekini taşıması lazımdır.

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, konuya ilişkin makalesinde, zamirlerdeki katmerli çekim örneklerinin Türkçedeki yayılım sahasını şu şekilde göstermiştir:

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, ersoyf@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 28.08.2017 / Kabul Tarihi: 15.10.2017

- a. Köktürk Yazıtları ve Eski Uygur Türkçesinde görülür. Karahanlı Türkçesi dönemi eserlerinden Kutadgu Bilig’de var olmakla birlikte Dîvânu Lüğatit-türk’te yoktur.
- b. Kıpçak ve Çağatay sahasında ikişer örnekle sınırlıdır (Çağatay: *meningçe*, *seningçe*).
- c. Harezm Türkçesinin iki eseri Mukaddimetü’l-Edeb ve Nehcü’l-Ferâdis’te görülmez.
- ç. Osmanlı Türkçesi ile Azerbaycan, Türkmen ve Özbek Türkçelerinde yoktur. Yeni Uygur Türkçesinde ise mevcuttur (1996: 34, 35).

Prof. Dr. Sertkaya’nın çizdiği bu sınırlara çağdaş lehçelerden Türkmençe, Özbekçe, Karakalpakça, Nogayca, Başkurtça ve Çuvaşça da katmerli zamir çekiminin var olduğu lehçeler olarak dâhil edilmelidir. Çağdaş Türk lehçeleriyle ilgili yapılan çeşitli yayınlara bakıldığında Türkmençe (Kara 2012: 117), Yeni Uygurca (Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383), Özbekçe (Bodroligeti 2003: 426, Yıldırım 2012: 116), Karakalpakça (Uygur 2007: 577), Nogayca (Ergönenç Akbaba 2009: 107) ve Başkurtçada (Yazıcı Ersoy 2007b: 772) bu tarz örneklerin bulunduğu tespit edilmiştir. Bununla birlikte, tarihî lehçelerden Harezm döneminin bir başka önemli eseri olan *Kıyasü’l-Enbiyâ*’nın dizini (bkz. Ata 1997) incelendiğinde bu metinde de katmerli zamir çekimi örneği bulunmadığı görülmüştür.

Tarihî Türk lehçeleri metinleri arasında katmerli zamir çekimi örnekleri açısından en zengin eserin *Kutadgu Bilig* olduğu söylenebilir. *Kutadgu Bilig* indeksinden yaptığımız tarama neticesinde bu metinde katmerli zamir çekimine ait 227 örnek tespit edilmiştir. Metinden alınan örnekler ve bunların sıklık dereceleri şu şekildedir:

<i>meningdin</i>	29
<i>seningde</i>	33
<i>seningdin</i>	40
<i>seningsiz</i>	4
<i>sinide</i>	4
<i>sinidin</i>	18
<i>bizinge</i>	1
<i>bizingde (abl)</i>	5
<i>sizingsiz</i>	1
<i>aningda</i>	1
<i>aningda (abl)</i>	20
<i>aningdın</i>	28
<i>aningsız</i>	2
<i>muningda</i>	22
<i>muningdın</i>	4
<i>ançan</i>	1

Kutadgu Bilig de dâhil olmak üzere, tarihî Türk lehçeleri metinlerinden araştırmacılar tarafından tespit edilen katmerli zamir çekimi örnekleri ve bu örneklerde kullanılan hâl ekleri bir tablo yardımıyla toplu olarak aşağıda gösterilmiştir. Tabloya *Kutadgu Bilig* indeksinden tespit ettiğimiz ve daha önce örnek olarak verilmemiş *sizingsiz* kelimesi de ilave edilmiştir:

Çekimde Kullanılan Hâl Ekleri	Katmerli Çekim İçin Çalışmalarda Verilen Örnekler
ilgi+ilgi	<i>meningning</i> (Sertkaya 1992)
ilgi+yükleme	<i>meningni</i> (Sertkaya 1992) <i>seningni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 550) <i>anungni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 552) <i>bizingni</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 555)
ilgi+yönelme	<i>bizinke</i> , <i>bizinge</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 555, 556) <i>sizinge</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 559; Gabain 2007: 66)
ilgi+bulunma	<i>meningde</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Sertkaya 1992) <i>seningde</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 550) <i>anungda</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 554) <i>bizingde</i> (Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 559) <i>bizinte</i> (Mansuroğlu 1949: 505; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 66) <i>sizinte</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192)
ilgi+çıkma	<i>meningdin</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Sertkaya 1992) <i>seningdin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 551) <i>anungdin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 554)
ilgi+eşitlik	<i>meningçe</i> (Sertkaya 1992) <i>seningçe</i> (Sertkaya 1992)
ilgi+yokluk	<i>seningsiz</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197) <i>aningsiz</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197) <i>sizingsiz</i> (KB İndeks 1979; 400)
yükleme+yükleme	<i>biznini</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 555)
yükleme+bulunma	<i>sinide</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 550) <i>biznide</i> , <i>biznite</i> (Mansuroğlu 1949: 505; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 557) <i>siznide</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 560; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 67)
yükleme+çıkma	<i>minitin</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 549; Gabain 2007: 66) <i>sinitin</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 551) <i>biznidin</i> (Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Kocasavaş 2005: 558; Gabain 2007: 66) <i>siznidin</i> (Mansuroğlu 1949: 506; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 192; Gabain 2007: 67)
yükleme+eşitlik	<i>anıça</i> (Sertkaya 1992)

bulunma+bulunma	<i>mintede/mintide</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992, Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 548, 549; Gabain 2007: 66) <i>sintede/sintide</i> (Mansuroğlu 1949: 513; Sertkaya 1992; Erdal 2004: 197; Kocasavaş 2005: 550, 551; Gabain 2007: 66) <i>antada/antadata</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 553, 554; Gabain 2007: 68) <i>muntada</i> (Mansuroğlu 1949: 509; Gabain 2007: 67) <i>kimtede</i> (Erdal 2004: 211)
bulunma+çıkma	<i>mintedin</i> (Sertkaya 1992)
bulunma+eşitlik	<i>antaça</i> (Sertkaya 1992; Gabain 2007: 261)
çıkma+ilgi	<i>sendenning</i> (Sertkaya 1992; Kocasavaş 2005: 552), <i>bizdenning</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+yönelme	<i>ançaka</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+bulunma	<i>ançata</i> (Sertkaya 1992)
eşitlik+vasıta	<i>ançan</i> (Sertkaya 1992)

Araştırmacıların metinlerden tespit ettikleri ve yukarıda topluca gösterilen örneklerin sayısı 42'dir. Katmerli zamir çekimi örneklerinin yapısı incelendiğinde, bunlardan 21'inde ilk ekin ilgi hâli, 9'unda ise yükleme hâli eki olduğu görölmektedir. Bu iki ekin ilk ek olarak kullanıldığı örneklerin toplam sayısı 30'dur. Bu da % 71,42'lik bir orana karşılık gelmektedir. Geriye kalan 12 örneğin 7'sinde ilk ek bulunma, 2'sinde çıkma, 3'ünde ise eşitlik hâli ekidir. Çekimde, ikinci kullanılan ek ise çeşitlilik göstermektedir. Örneklerin hepsinde ilk kullanılan hâl ekinin sıfır fonksiyonunda olduğu görölmüştür.

Türkçede, birden fazla hâl eki aynı kelimedede üst üste gelemezken bu ilgi çekici kullanım acaba niçin ortaya çıkmıştır? Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, "Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine" başlıklı yazısında, ek yığılmalarının bir kısmının; 1. Herhangi bir ekin işlek olan görevinin aynı ek veya aynı nitelikte başka bir ek ile kuvvetlendirilmesi; 2. Gerçekte yahut dil hafızasında aşınmaya uğramış olan bir ekteki görevin tazelenmesi, ihtiyaçlarından doğduğunu belirterek (1995: 90) meseleyi kuvvetlendirme ve görev tazelenmesi şeklinde izah etmiştir.

Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya ise *meningning* yanında *meningde*, *meningdin*; *biznini* yanında *biznide*, *biznidin* vb. eklerle yapılan gramer şekillerinde bir kuvvetlenme fonksiyonu düşünölemeyeceğini belirtir. Ona göre normal şekillerin yanında yeni şekillerin görölmesi, üstelik yeni şekillerin kullanılmalarının daha az olması, zamirlerde görölen durumu basit bir ek yığılması saymayı engellemektedir (1996: 19). Zamir çekiminin yanı sıra isimlerden de katmerli çekime örnekler veren Sertkaya, Türkçe ile Moğolcayı bu bakımdan da karşılaştırmış ve Türkçeden *yurıdında* "kuzeyden", *kurıdında* "batıdan", *taşdıntın* "dışarıdan", *Oguzdıntın* "Oğuzdan" gibi örnekler de vermiştir (1996: 30, 31). Prof. Dr. Sertkaya, çalışmasının sonucunda "*Türkçenin Moğolca ile müşterek sınırı ve toprağı olduğu devrelerde bu gramer şeklinin görölmesi ve o coğrafyadan ayrılan Türk boylarında zamirlerin katmerli ve iyelik çekim şekillerinin pek kullanılmaması veya çok az kullanılması bu gramer kullanımının Türkçede ancak "mongolizm" sayılacağı kanaatine bizi sevk etmektedir.*" demiş ve meseleyi "mongolizm" olarak izah etmiştir (1996: 35).

Prof. Dr. Talat Tekin, Kutadgu Bilig’de geçen *meniñde, meniñdin, seniñde, seniñdin, anıñda, anıñdın, biziñde* örneklerine değinerek bunları Çuvaşçadaki *pirinten* “bizden” ve *sirinten* “sizden” yapılarıyla karşılaştırmış, fakat çekime yönelik ne Eski Türkçe ne de Çuvaşça açısından bir açıklamada bulunmamıştır (2003: 349).

Zamir konusunu işlerken *minidä, minidin, biziñä, bizintä, biznitä, biznidä, biziñärü, biziñüläyü, sinidä, sinidin, siniñüläyü, siziñä, sizintä, siznidä, siznidin, siziñärü* gibi örnekler veren Erdal (2004: 192), bunların yanında görülen *mundurtın* ve *andurtın* gibi şekillerdeki +*dIr*+’ı Moğolca bulunma hâli ekiyle ilişkilendirmiştir (2004: 203).

Prof. Dr. Leyla Karahan, Türkiye Türkçesine “benden, sizden” şeklinde aktarılan “*menindin, siznidin*” örneklerinde, ilgi ve yükleme hâli eklerinin değil, çıkma hâli fonksiyonunun ön planda olduğunu belirtmiştir. Ona göre, çıkma hâli eki bir münasebet ekidir ve sonda bulunması gerekir. Yükleme ve ilgi hâli eklerinin ise bu örneklerde, belirtme fonksiyonlarıyla zamirleri etkilediğini ifade eden Karahan, “*Zaten ileriye doğru farklı münasebetler kuran iki farklı ekin yan yana bulunması dil mantığı bakımından imkânsızdır. Bu tür katmerli zamir çekimlerinde yükleme ve ilgi hâli ekleri, zamirleri belirtme; bu eklerden sonra gelen hâl ekleri de münasebet kurma görevi yapmaktadır.*” demiştir (2011: 216).

Çağdaş Türk lehçeleri arasında katmerli zamir çekimi örneklerine Türkmençe (Kara 2012: 117), Yeni Uygurca (Kocasavaş 2004: 548, 549; Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383), Özbekçe (Bodroligeti 2003: 426; Yıldırım 2012: 116), Karakalpakça (Uygur 2007: 577), Nogayca (Ergönenç Akbaba 2009: 107), Başkurtça (Yazıcı Ersoy 2007b: 772) ve Çuvaşçada rastlanır. Çuvaşça dışındaki diğer Türk lehçelerinden verilen çekim örnekleri şunlardır:

Türkmen Türkçesinde:

meniñçe, seniñçe, onuñça, biziñçe, siziñçe, olarıñça (Kara 2012: 117)

Yeni Uygur Türkçesinde:

meniñdä, meniñdin, meniñçä, seniñdä, seniñdin, seniñçä, uniñğa, uniñdä, uniñdin, uniñçä, biziñçä

buniñğa, buniñda, buniñdin, buniñçä, şuniñğa, şuniñda, şuniñdin, şuniñçä, uniñğa, uniñda, uniñdin, uniñdin, uniñçä, muşuniñğa, muşuniñda, muşuniñdin, muşuniñçä, mavuniñğa, mavuniñda, mavuniñdin, mavuniñçä, äşuniñğa, äşuniñda, äşuniñdin, äşuniñçä, avuniñğa, avuniñda, avuniñdin, avuniñçä (Yazıcı Ersoy 2007a: 382, 383)

Özbek Türkçesinde:

meniñça, seniñça, uniñça, bizniñça, sizniñça (Bodroligeti 2003: 426; Yıldırım 2012: 116),

bizlarningça, sizlarningça, senlarningça (Bodroligeti 2003: 425, 426)

Nogay Türkçesinde

meniñşe, seniñşe, oniñşa, bizimşe, siziñşe, olardıñşa (Ergönenç Akbaba 2009: 107)

Karakalpak Türkçesinde:

meniñşe, seniñşe, oniñşa, biziñşe, sizinse (Uygur 2007: 577)

Başkurt Türkçesinde:

minîşsä, hinîşsä, unîşsa, bîzzîşsä, hiżzîşsä

bınışsa, şunîşsa, unîşsa, üşünîşsa, tîğîñîşsä, binawîşsa, anawîşsa (Yazıcı Ersoy 2007b 772)

Lehçelerdeki kullanımlara bakınca, katmerli çekimin şahıs zamirlerinin yanı sıra işaret zamirlerinde de mevcut olduğu görülmektedir. Çekimde kullanılan ilk hâl eki, örneklerde daima ilgi hâli ekidir. İkinci ek ise çeşitlilik göstermektedir. Yeni Uygur Türkçesi dışındaki lehçelerde ikinci ekin her zaman eşitlik hâli eki olması dikkat çekicidir.

Sahip olduğu özellikler bakımından Çuvaşça, Türk lehçeleri arasında özel bir yere sahiptir. Ancak, zamirlerde katmerli çekim meselesi ele alınırken Türkçenin arkaik özellikler taşıyan bu lehçesine ya hiç değinilmemiş ya da Tekin'in yaptığı gibi bir iki örnek verilip geçilmiştir. Hâlbuki zamirlerde hâl eklerinin üst üste gelmesi Çuvaş Türkçesinde sistemli olarak görülen bir özelliktir. Çokluk birinci ve ikinci şahıs zamirlerinin Çuvaşçada hâl ekleriyle iki tür çekimi bulunmaktadır. Bunlardan birisi de katmerli çekimdir. Çuvaşçada ne zaman normal ne zaman katmerli çekimin yapıldığına dair bir kural yoktur. Her iki çekime de gramer kitaplarının çekim tablolarında yer verilmiştir. Bununla birlikte bugüne kadar görmüş olduğumuz metinlerde, rakamsal bir veri söyleyemesek de, katmerli çekim örneklerinin daha çok olduğunu ifade etmek mümkündür. Çuvaşçada şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle çekimleri bir tablo yardımıyla şöyle gösterilebilir (Ersoy 2017; s. 276):

	epĭ, ep	esĭ, es	vĭl	epĭr, epir	esir, esĭr	vĭsem
Yön-yük. hâli	mana	sana	ĭna	pire	sire	vĭsene
İlgi hâli	man(ĭn)	san(ĭn)	un(ĭn)	pirĭn	sirĭn	vĭsen(ĭn)
Bulunma hâli	manra	sanra	unra/ unta	pirĭnte/ pirte	sirĭnte/ sirte	vĭsençe
Çıkma hâli	manran	sanran	unran/untan	pirĭnten/ pirten	sirĭnten/ sirten	vĭsençen
Vasıta hâli	manpa	sanpa	unpa	pirĭnpe	sirĭnpe	vĭsempe
Sebep hâli	manşĭn	sanşĭn	unşĭn	pirĭnşĭn	sirĭnşĭn	vĭsemşĭn

Tablodaki katmerli çekim örnekleri topluca şu şekildedir:

pirĭnte “bizde”

pirĭnten “bizden”

pirĭnpe “bizimle”

pirĭnşĭn “bizim için”

sirĭnte “sizde”

sirĭnten “sizden”

sirĭnpe “sizinle”

sirĭnşĭn “sizin için”

Katmerli çekim örneklerine Çuvaşçada dönüşlülük zamirleri ile işaret zamirlerinde de rastlanır.

Dönüşlülük zamirlerinde:
hiv̄inta “(senin) kendinde”
hiv̄intan “(senin) kendinden”
hiv̄inpa “(senin) kendinle”
hiv̄inşin “(senin) kendin için”

hiv̄inçe “kendisinde”
hiv̄inçen “kendisinden”
hiv̄inşin “kendi için” (Ersoy 2017; s. 295)

İşaret zamirlerinde:
şak̄inta “bunda”
şak̄intan “bundan”
şak̄inpa “bununla”
şak̄inşin “bunun için”

şav̄inta “onda”
şav̄intan “ondan”
şav̄inpa “onunla”
şav̄inşin “onun için”

leş̄inçe “diğerinde”
leş̄inçen “diğerinden”
leş̄inpe “diğeriyle”
leş̄inşin “diğeri için” (Ersoy 2017; s. 304)

Yukarıdaki örnekler incelendiğinde Çuvaş Türkçesinde üst üste kullanılan hâl ekleri için şöyle bir tablo çıkmaktadır:

ilgi hâli eki + bulunma hâli eki
ilgi hâli eki + çıkma hâli eki
ilgi hâli eki + vasıta hâli eki
ilgi hâli eki + sebep hâli eki

Tablodan ve yukarıda topluca verdiğimiz listeden de görüldüğü gibi Çuvaşçadaki zamirlerin yalın biçimleriyle hâl ekleriyle çekime girmiş biçimleri birbirinden farklıdır. Şahıs zamirlerinin hâl ekleriyle olan kullanımlarında, Çuvaşçadaki katmerli çekimin yalnızca çokluk birinci ve ikinci şahıslarda görülmesi ilginçtir.

Çuvaşçada şahıs zamirlerinin ilgi hâli eki almış biçimleri şu şekildedir:

man(în)
san(în)
un(în)
pirîn
sirîn
vîsen(în)

Burada kelimede, ilgi hâli ekinden önce yer alan son seslere dikkat edildiğinde, çokluk birinci ve ikinci şahıslar haricinde bir *-n* sesi dikkati çekmektedir. Bilindiği gibi bu sesin pekiştirici ve kuvvetlendirici bir özelliği vardır (Ercilasun 2007: 340). Çokluk birinci ve ikinci şahıslarda ise ilgi hâli eki öncesi son ses *-r*'dir. İşte bu *r* sesinde, *n*'deki gibi herhangi bir pekiştirme özelliği olmadığı için zamirlerin duyduğu belirtme ve vurgu ihtiyacı, katmerli çekimde kullanılan ilgi hâli eki ve onun bünyesindeki *-n* sesi ile giderilmiş olması mümkündür (*pirînten* “bizden”, *sirînte* “sizde”...). Çuvaşçada katmerli zamir çekiminin sadece ilgi hâli ekinden sonra ve yalnızca bu şahıslarda görülmesinin sebebi bu durum olmalıdır.

Metinlerden aldığımız ve içerisinde katmerli zamir çekimi örnekleri bulunan Çuvaş Türkçesine ait birkaç örnek şu şekildedir:

An tiv ina esî. Vîl pirînten kayran purînmalli etem pulat. (ÇAŞ, s. 42)

“Dokunma ona sen. O, bizden sonra yaşayacak insandır.”

Uhî yîppine şilupa tutan tik- pirînce vilyama ilîpîr, tutaymasan - ayîpî hîvînta, - teşşî tet. (ÇAŞ, s. 32)

“Okun demirini dişinle tutarsan, bizimle oynamaya alacağız. Tutamazsan, suç sende, demişler.”

Şakîntan vara hîvel-uyîhpa şuyttan açisem vilyayman tet. (ÇAŞ, s. 86)1

“Bundan sonra da güneş ve ayla şeytan çocukları oynayamamışlar.”

Şavîntanpa vişî kuşî usal şınsem çıvaşsene urîh kansîrlemi pulaşşî. (ÇAŞ, s. 94)

“O zamandan beri, üç gözlü kötü insanlar Çuvaşları bir daha rahatsız etmemişler.”

Ku vîl pirînşîn çînnipeh te pisîk teley. (Çıvaş Çilhi 7-8, s. 8)

“Bu bizim için gerçekten de büyük mutluluk.”

Şunatîp-şunatîp sirînşîn, hîvîr nihîşan manşîn tîrîşmastîr. (Avîr; s. 96)

“Sizin için yanıp tutuşuyorum, siz benim için asla çabalamıyorsunuz.”

Kilîr man pata, annesem kilesse şakînta kîse laratpîr. (HH, s. 86)

“Bana gelin. Annemler gelene kadar burada bekleriz.”

Siltîmarah pus, Prasuk, ak şakîntan utîpîr. (HH, s. 210)

“Sağ taraftan yürü Prasuk, işte şuradan gideceğiz.”

Çekim ve cümle örnekleri değerlendirildiğinde Çuvaşçadaki katmerli zamir çekimi için şunlar söylenebilir:

1. Çuvaşçada katmerli zamir çekiminde de diğer çağdaş Türk lehçelerinde olduğu gibi ilk ek daima ilgi hâli ekidir.
2. Teklik şahıslarda görülmeyen katmerli çekim, çokluk 1. ve 2. şahıslarda görülür.
3. Anlam, Genel Türkçe örneklerde olduğu gibi Çuvaşçada da ikinci hâl eki üzerine kurulmuştur.
4. İlgi hâli ekinden sonra yalnızca bulunma, çıkma, vasıta ve sebep hâli ekleri kullanılır. Meselâ yönelme-yükleme hâli ekinin ilgi hâli ekinden sonra kullanıldığına dair bir örnek mevcut değildir.

5. Dönüşlülük zamirlerinde de katmerli zamir çekiminin örneklerine rastlanması, Çuvaşçayı şimdiye kadar verilen örneklerden yola çıkarak ayrı bir yere koymaktadır.

Türkçenin diğer kollarındaki durumla ilgili çeşitli yorumlar yapıldığı gibi Çuvaşcadaki bu durumla ilgili de bazı yorumlar yapılmıştır. Çuvaşçanın morfolojisi üzerine çalışan Levitskaya, *pir̄inte* ve *pir̄inten* örneklerinin ilk kısmı olan *pir̄in*'i “притяж пад.” (sahiplik eki, ilgi hâli eki) olarak göstermiştir (1976: 30). Yine Çuvaş morfolojisi üzerindeki çalışmalarıyla bilinen Pavlov, zamir çekiminde *pir̄in* ve *sir̄in*'de görülen *-in*'in ne ifade ettiğini söylemenin zor olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte *pir̄inte* “bizde” ve *pir̄inten* “bizden” formlarının nesne bildirdiğini (?) belirten yazar, *pir̄te* ve *pir̄ten* şekillerinin ise hem nesne hem de yer bildirdiğine işaret etmiştir (1965: 189). Sergeyev ise yazdığı eserlerde zamirlerdeki bu durumun birinci ve ikinci çokluk şahıslarda bulunma ve çıkma hâllerinde görüldüğünü söylemiştir. Herhangi bir ayrıntıya girmeyen Sergeyev Çuvaşcadaki örnekleri uzun (tulli) ve kısa (kiske) biçimler olarak değerlendirmiştir (Sergeyev 1988: 241; 2010: 93; 2012: 339). Görüldüğü gibi Çuvaşçanın grameri üzerine yazılan belli başlı kitaplarda konuya ilişkin doyurucu bir açıklama yapılmamış, yalnızca durum tespitiyle yetinilmiştir.

Daha önce de belirtildiği gibi Prof. Dr. Osman Fikri Sertkaya, zamirlerdeki bu özelliği “Mongolizm” olarak değerlendirmiştir (1996: 35). Gerçekten de Moğolcada, özellikle de Klasik Moğolcada isimlerde katmerli çekim örnekleri mevcuttur. Poppe'den aldığımız aşağıdaki örneklerde Moğolcadaki durum gözler önüne serilmiştir.

İlgi-(yönelme-bulunma)¹

bagši-yin-dur “hocanınkine, hocanınkinde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

eke-yin-dur “anneninkine, annenininde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

noyan-ai-dur “prensinkine, prensininde” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki) (Poppe 1992: 99)

Birliktelik-vasıta

noyan-lug-a-bar “prens ile” (isim + birliktelik eki + vasıta hâli eki)

bagši-lug-a-bar “hoca ile” (isim + birliktelik eki + vasıta hâli eki) (Poppe 1992: 100)

Katmerli çekimin örnekleri Çağdaş Moğolcada, Klasik Moğolcada olduğu kadar yaygın değildir.

manayd < *manay-d²* “bizim-ki-(n)e/de” (ilgi hâli ekli zamir + yönelme-bulunma hâli eki)

ahınd < *ah-in-d* “ağabey-in-ki-(n)e/de” (isim + ilgi hâli eki + yönelme-bulunma hâli eki)

gertees < *ger-t-ees* “ev-de-ki-(n)-den” (isim + yönelme-bulunma hâli eki + çıkma hâli eki)

1 Klasik Moğolcada ve Çağdaş Moğolcada tek ekle hem yönelme hem de bulunma hâli ifade edilmektedir.

2 Burada ve aşağıdaki satırlarda Çağdaş Moğolcadan alınan örnekler, Luvsanbandan 1999: 178-184, Kullmann-Tserenpil 2001: 102, 217 ve Kartallıoğlu 2010: 22'den seçilmiştir.

Türkiye Türkçesindeki *-ki*'li örneklere benzer örnekler, Çağdaş Moğolcada da mevcuttur. Türkiye Türkçesindeki *-ki* aitlik ekinin yerine Çağdaş Moğolcada kullanılan ek *-h*'dir. Tıpkı Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Moğolcada da kelimedeki aitlik eki sonrası başka bir hâl eki daha bulunabilmektedir. Moğolcanın bu konuda Türkiye Türkçesinden ayrıldığı nokta ise yaygın olmasa da aitlik ekinin bulunmadığı örneklerde de iki hâl ekinin üst üste gelebilmesidir.

manayhug < *manay-h-ig* “bizim-ki-(n)i” (ilgi hâli ekli zamir + aitlik eki + yükleme h. e.)

miniyhees < *miniy-h-ees* “benim-ki-n-den” (ilgi hâli ekli zamir + aitlik e. + çıkma h. e.)

ahunhaar < *ah-in-h-aar* “ağabey-in-ki-(y)le” (isim + ilgi h.e. + aitlik e. + vasıta h. e.)

ahunhaas < *ah-in-h-aas* “ağabey-in-ki-(n)den” (isim + ilgi h.e. + aitlik e. + çıkma h. e.)

gerthiyg < *ger-t-h-iyg* “ev-de-ki-(n)-i” (isim + bulunma-yönelme h.e. + aitlik e. + yükleme h. e.)

gertheer < *ger-t-h-eer* “ev-de-ki-(y)-le” (isim + bulunma-yönelme h.e. + aitlik e. + vasıta h. e.)

Sonuç

1. Klasik Moğolcada sıklıkla isimlerde görülen katmerli çekim, Türkçede zamirlerde yaygındır. Bu özellik, Çağdaş Türk lehçelerinden Türkmençe, Yeni Uygurca, Özbekçe, Kara Kalpakça, Nogayca, Başkurtça ve Çuvaşçada da mevcuttur. Türkiye Türkçesi ve pek çok lehçede ise bugün için böyle bir kullanım söz konusu değildir.

2. Katmerli zamir çekimi, tarihî ve yaşayan lehçelerde özellikle şahıs ve işaret zamirlerinin hâl ekleriyle çekimlerinde görülmektedir. Çuvaşçada ise bu tarz çekime, dönüşlülük zamirlerinde de rastlanır.

3. Buraya kadar anlatılanlardan ve zamirlerin Türkçedeki kullanım sahalarından hareketle, katmerli zamir çekimi “mongolizm” ile değil de, zamirlerin kendilerine has kullanım özellikleri ya da çekimde kullanılan hâl eklerinin karakterleriyle ilgili olmalıdır. Bizi bu düşünceye yönelten sebepler şunlardır:

a. Katmerli çekimin Türkçede sadece zamirlerde görülmesi, zamirlerin kendine has durumlarından kaynaklanmaktadır. Bilindiği gibi zamirler, vurguya veya belirtmeye ihtiyaç duyan kelimelerdendir. *Gibi*, *için*, *kadar* edatlarının isimlere ve zamirlere bağlanışlarında bu durum ortaya çıkar. İsimlerde görülen *çocuk gibi*, *para için*, *el kadar* örneklerinin yanında zamirlerdeki *senin gibi*, *onun için*, *benim kadar* örnekleri ilgi çekicidir.

Çuvaşça dışında katmerli çekimin mevcut olduğu bazı lehçelerde, diğer şahıslarda görülüp de çokluk 3. şahısta katmerli çekimin görülmemesi ilginçtir. Örnek: *ularda* (*Y.Uygur*), *ularça* (*Özb.*), *olarşa* (*Karakalpak*), *ularsa* (*Başkurt*). Katmerli zamir çekiminin sebeplerinden biri, zamirlerdeki vurgu ya da belirtme ihtiyacı olarak açıklanacak olursa, çokluk 3. şahısta bu tarz çekimin niçin olmadığı anlaşılabilir. Çünkü çokluk üçüncü şahısta pekiştirme ve belirtme işini bu durumda çokluk eki yapmaktadır.³

3 Bodrogligeti'nin Özbek Türkçesinden verdiği *bizlarningça* “bize göre”, *sizlarningça* “size göre” ve *senlarningça* “size göre” örnekleri (2003: 426), pekiştirme açısından zenginlik arz eden (bkz. Yıldırım 2012: 253) bu lehçede kanaatimizce pekiştirmenin bir derece daha arttırılmış olduğu şekillerdir. Bu örneklerdeki *+lar* eklerinin çokluktan ziyade “nezaket” ifade ettiğini de ayrıca belirtmek gerekir.

Çuvaşçadaki katmerli çekim ise teklik şahıslarda görülmez. Bu lehçedeki örnekler yalnızca çokluk birinci ve ikinci şahıslara aittir. Bunun sebebi, yukarıda da izah edildiği gibi Çuvaşçadaki zamirlerin hâl ekleriyle kullanımlarında aldıkları yeni biçimler ve sahip oldukları sesler olmalıdır. Bu durum da yine zamirlerin vurguya ve belirtmeye olan ihtiyaçlarından kaynaklanmaktadır. Çuvaşçada *-n* ile biten zamir biçimleri, belirtme ve pekiştirme görevi bu sesle yapıldığı için katmerli çekime ihtiyaç duymamaktadır.

b. Katmerli çekimin başka bir sebebi de çekimde kullanılan iki hâl ekinde birincisinin karakteriyle ilgili olmalıdır. Yukarıda da değinildiği üzere katmerli çekimde kullanılan ilk ek, tarihî lehçelerde çoğunlukla (% 71,42) ilgi ya da yükleme hâli; çağdaş lehçelerde ise daima ilgi hâli ekidir. Çuvaşçadaki örneklerin de tamamında ilk ekin ilgi hâli eki olması, ortaya çıkan ilk biçimlerin ilgi hâli ekli örnekler olduğunu düşündürmektedir.

Katmerli çekimde kullanılan ilk ekin bu şekilde oluşu, Prof. Dr. Leylâ Karahan'ın ilgi ve yükleme hâli ekleriyle ilgili görüşlerini bize göre haklı çıkarır niteliktedir. Daha önce de ifade edildiği gibi Prof. Dr. Karahan, ilgi ve yükleme hâli eklerinin başka kelimelerle münasebet kuran ekler olmadıklarından hareketle bu iki ekin hâl kategorisi içinde değerlendirilmemesi gerektiği düşüncesindedir (2011: 217). Kanaatimizce, katmerli zamir çekimindeki durumun bir sebebi de budur. İlgi ve yükleme hâli eklerinin özel durumlarından dolayı çekimler bu eklerden sonra gelen yeni hâl ekleriyle yapılmıştır. İlk ekin bu iki hâl eki dışında başka bir hâl eki olması durumu ise hadisenin sınırlı da olsa bulaşmayla sonradan diğer hâl eklerine sıçramasından kaynaklanmaktadır.

Kısaltmalar

ÇAŞ: Çuvaş Alp Hikâyeleri, Ankara 2009. (Feyzi Ersoy)

HH: Hîrihri Hîr, Şupaşkar 1993. (Yuliya Silem)

Kaynakça

- ATA, Aysu (1997). *Kısa'sü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I, II*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BODROGLİGETİ, András, J. E. (2003). *An Academic Reference Grammar of Modern Literary Uzbek* Vol. I, Lincom Europa.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*, Leiden-Boston.
- ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türk Dilinde Ek-Ses İlişkisi", Makaleler, Dil-Destan-Tarih-Edebiyat (Yayına Hazırlayan: Ekrem Arkoğlu), Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERSOY, Feyzi (2017). *Çuvaş Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GABAIN, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (Çev. Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (5. baskı).
- KARA, Mehmet (2012). *Türkmen Türkçesi Grameri*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- KARAHAN, Leylâ (2011). *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2010). *Çağdaş Moğolcanın Grameri*, Ankara: TKAE Yayınları.
- KOCASAVAŞ, Yıldız (2004). *Türkçede Şahıs Zamirleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KORKMAZ, Zeynep (1995). *Türkçede Ek Yığılması Olaylarının Meydana Gelişi Üzerine, Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERASLAN, Kemal-SERTKAYA, Osman Fikri-YÜCE, Nuri (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- KULLMANN, R - TSERENPİL, D. (2001), *Mongolian Grammar*, Hong Kong, China.
- LEVİTSKAYA, L. S. (1976). *İstoriçeskaya Morfologiya Çuvaşskogo Yazıka*, Moskova.
- LUVSANBANDAN, Şadavın (1999). *Orçin Tsagiyn Mongol Helniy Bütets*, Ulaanbaatar.
- MANSUROĞLU, Mecdut (1949). “Türkçede Zamir Çekimi”, *TDED*, C. 3, Sayı: 3-4: 501-518.
- PAVLOV, İ. P. (1993). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar.
- POPPE, Nicholas (1992). *Moğol Yazı Dilinin Grameri*, (Çev. Günay Karaağaç), İzmir: EÜ Edebiyat Fakültesi Yay. Nu: 68. (*Grammar of Written Mongolian*, 2. Baskı, Wiesbaden, 1964).
- SERTKAYA, Osman Fikri (1996). “Zamirlerde Katmerli Çekim Üzerine”, *Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992*, Ankara 1996: 17-31.
- SERGEYEV, L. P.- KOTLEYEV, V. İ. (1988). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- SERGEYEV, L. P. (2010). *Çıvaş Çilhi, Morfologi*, Şupaşkar.
- SERGEYEV, L. P.-ANDREYEVA, Ye. A.-KOTLEYEV, V. İ. (2012). *Çıvaş Çilhi*, Şupaşkar: Çıvaş Kineke İzdatel’stvi.
- TEKİN, Talat (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Talat Tekin, Makaleler 1, Altayistik*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- UYGUR, Ceyhun Vedat (2007). “Karakalpak Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 543-622, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007a). “Yeni Uygur Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 355-428, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAZICI ERSOY, Habibe (2007b). “Başkurt Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, s. 749-810, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi*, Ankara: Gazi Kitabevi.